

Opgave 1 Intussen in de wereld van de robots

In de herfst van 2013 is de serie *Real Humans* op TV geweest, een serie over een denkbeeldige wereld die erg op de onze lijkt. In die wereld zijn robots volledig ingeburgerd in het bestaan: er zijn naast klusjesbots en lopendebandbots ook nannybots en seksbots.

In een keurige Zweedse buitenwijk volgt de kijker een gezinnetje dat voor

het eerst een huishoudbot neemt, die door de mannen in huis, soms wel heel letterlijk, wordt omarmd. Verder is er een stel waarvan de man zijn vrouw verliest aan een attente machobot.

Daarnaast is er nog een bejaarde die geen afstand kan doen van zijn verzorgbot Odi. Ook niet als Odi op hol slaat en gedrag vertoont dat je

als kwaadaardig zou bestempelen als het om een mens zou gaan.

De robots in de wereld van *Real Humans* lijken wat betreft hun uiterlijk op echte mensen, maar zijn geavanceerde machines. Een mogelijke definitie van een robot is: een geheel van werktuigen en machines dat op een mens lijkt.

Uitgaande van deze definitie zijn de robots in *Real Humans* geprogrammeerd om slechts één taak uit te voeren en hebben zij geen zelflerend vermogen.

De identiteitstheorie, die gaat over de verhouding tussen menselijke hersenen en menselijke gedachten, is daarom niet van toepassing op bovengenoemde robots. Maar er zijn ook andere redenen waarom deze theorie niet van toepassing is.

- 3p 1 Leg uit wat de identiteitstheorie inhoudt en geef deze twee andere redenen waarom de identiteitstheorie niet voor dit soort robots uit *Real Humans* opgaat.

De robots in *Real Humans* lijken uiterlijk op mensen, maar zijn machines. Over de overeenkomsten tussen mensen en machines wordt al langer nagedacht in de filosofie. Volgens de dualist Descartes was het lichaam van de mens een machine. In zijn tijd (zeventiende eeuw) kwam het natuurwetenschappelijk denken op. De techniek zou ingezet moeten worden om de mens heer en meester over de natuur te maken.

Het menselijk lichaam is volgens Descartes onderdeel van de natuur en kan bepaalde automatische functies uitvoeren. De menselijke geest of ziel staat volgens hem daar los van. Mensen kunnen hun lichaamsdelen bewegen zonder tussenkomst van hun wil, die bij de ziel hoort.

- 3p 2 Geef aan hoe mensen volgens Descartes hun ledematen automatisch kunnen bewegen zonder tussenkomst van de ziel.

Leg aan de hand van Descartes' visie op het verschil tussen mens en machine uit dat volgens hem de mens wel een vrije wil heeft en een robot uit *Real Humans* geen vrije wil zou kunnen hebben.

De robots uit *Real Humans* zijn machines: gemaakt voor één taak, zonder zelflerend vermogen en ze hebben geen vrije wil. Deterministen gaan ervan uit dat mensen ook geen vrije wil hebben.

Peter van Inwagen gebruikt het consequentie-argument om aan te tonen dat het principe van alternatieve mogelijkheden en het determinisme onverenigbaar zijn: als mensen noch robots iets anders hadden kunnen doen dan wat ze gedaan hebben, kunnen ze dan nog verantwoordelijk gehouden worden voor hun daden?

John Martin Fischer onderscheidt drie vormen van controle om te kunnen stellen dat mensen verantwoordelijk gehouden kunnen worden, ook als het determinisme waar zou zijn.

4p 3 Leg aan de hand van een concreet voorbeeld uit dat, als het determinisme waar is, robots volgens Van Inwagen geen vrije wil hebben.

Leg vervolgens uit of we geprogrammeerde robots zonder zelflerend vermogen volgens Fischer verantwoordelijk kunnen houden voor hun gedrag.

Noem en gebruik daarbij elk van de drie verschillende soorten controle die Fischer onderscheidt.

De bedenker van *Real Humans* zegt dat de tv-serie over robots allerlei vragen oproept. Hij stelt dat de manier waarop wij de robots behandelen ons eigen gedrag reflecteert. De machine, de robot, kan een substituut zijn voor tal van sociale functies van de mens; niet alleen voor de huishoudster of de oppas maar ook als gezelschap, of geliefde.

Welke keuzes maak je als dit in de nabije toekomst mogelijk wordt, en je straks als je oud en eenzaam bent een robot als gezelschap krijgt?

Eén van de lastige vragen die het leven met robots oproept, is wie er verantwoordelijk is als er iets misgaat.

In een column met als titel *Intussen in de wereld van de robots* in *NRC Handelsblad* bespreekt Maxim Februari deze vraag. Hij stelt zich niet alleen een situatie voor dat er bij de huishoudrobot iets eenvoudigs misgaat, zoals het laten vallen van een vaas. Maar ook een situatie dat er een mensleven in gevaar is en een boodschappenrobot wel of niet moet ingrijpen.

tekst 1

Aansprakelijkheid voor de schade van de vaas valt nog wel te regelen. Maar verantwoordelijkheid? Zodra je in termen van schuld en ondeugd gaat denken, wordt de wereld der robots lastig. En toch moet het.

Stel, je bent een boodschappenrobot en je bent op weg naar Albert Heijn. Hoor je dan in te grijpen als een kind onverhoeds de straat oprent?

naar: Maxim Februari, NRC Handelsblad, 30 september 2013

De problemen waar Februari in tekst 1 op doelt, hebben te maken met morele verantwoordelijkheid. Zowel Peter Strawson als Immanuel Kant zijn filosofen die de morele verantwoordelijkheid van de mens hebben onderzocht.

Reactieve attitudes zijn volgens Peter Strawson de basis op grond waarvan mensen elkaar in de alledaagse omgang verantwoordelijk houden. Volgens Kant wordt bij de mens de praktijk van elkaar verantwoordelijk houden gereguleerd door de praktische rede.

Stel je voor dat de boodschappenrobot uit de tv-serie niet ingrijpt als hij op weg naar Albert Heijn een kind een gevaarlijke straat op ziet rennen.

- 5p 4 Zou je volgens de opvatting van Strawson de boodschappenrobot moreel verantwoordelijk houden voor het niet ingrijpen als hij een kind een gevaarlijke straat op ziet rennen?

Beargumenteer je antwoord met behulp van Strawsons onderscheid tussen reactieve attitudes en objectiverende houding.

Geef vervolgens een verschil in kentheoretische vooronderstellingen tussen de opvatting van Strawson over de vrije wil en die van Kant.

Futuroloog Ray Kurzweil zegt dat de principes van het brein zo simpel zijn dat je ze makkelijk kunt toepassen in een robot of machine: je stopt de principes van het brein in een programma, giet je eigen gedachten erin en blijft zo zelf eeuwig voortleven in de vorm van een machine.

Deze gedachten groeien niet en het brein kan zich niet ontwikkelen.

Volgens Februari neigen wetenschappers ernaar Kurzweil niet te geloven:

tekst 2

Een simpel model bouwen van een brein kan nog wel, zeggen ze, maar een geest erin stoppen lukt niet, omdat je niet alle gedachten, ervaringen en gevoelens kunt overgieten. We kunnen onze morele overwegingen nooit uitputtend in een programma beschrijven, omdat ze belichaamd zijn en geworteld in de ervaring.

naar: Maxim Februari, NRC Handelsblad, 30 september 2013

Stel je voor dat je de principes van jouw brein inderdaad in een robot zou kunnen stoppen, zoals Kurzweil beweert. Dat zou dan een ander soort robot zijn dan John Stuart Mill in gedachten had toen hij de mens met een robot vergeleek.

- 2p 5 Leg met behulp van tekst 2 uit in welk opzicht Februari het eens is met Mill.

Beargumenteer vervolgens of de redenering van Mill dat een robot geen karakter heeft, van toepassing is op de door Kurzweil bedoelde robot met de principes van een mensenbrein.

Opgave 2 Breinbewoners

Bijna vijftig jaar geleden werd Charles Whitman, een intelligente vijfentwintigjarige ex-marinier, door de Amerikaanse politie doodgeschoten. Vlak daarvoor had hij veertien willekeurige voorbijgangers op een universiteitsterrein gedood en er ruim dertig verwond door met een geweer op hen te schieten.

Whitman beleefde een ellendige jeugd en kreeg veel geweld te verduren, maar voor de extreme agressie die in hem zelf woedde, vermoedde hij een andere oorzaak. In zijn afscheidsbrief schreef hij dat hij sinds enige tijd veel ongewone en irrationele gedachten had en ook erg veel hoofdpijn. Hij vroeg daarom of er na zijn dood een autopsie kon plaatsvinden om er achter te komen of er een biologische oorzaak was voor zijn gewelddadige gedrag. Hij schreef ook dat hij zijn erfenis wilde schenken aan een stichting voor geestelijke gezondheidszorg zodat tragedies zoals hij die zelf had veroorzaakt in de toekomst misschien vermeden zouden kunnen worden.

Bij de autopsie bleek dat Whitman inderdaad een snel groeiende tumor in zijn hersenen had die tegen zijn amygdala drukte - een hersendeel dat emoties als angst en agressie op een automatische, reflexmatige wijze reguleert - waardoor Whitman zijn ongewone irrationele gedachten kreeg. Het drama met Whitman dateert uit 1966.

Tegenwoordig stellen steeds meer verdachten in rechtszaken dat ze niet zelf verantwoordelijk zijn voor hun handelingen omdat hun brein hen heeft aangezet tot de misdaden. Eerst werd de verantwoordelijkheid nog toebedeeld aan het hebben van een letsel, inmiddels is het al dan niet functioneren van de hersenen een excuus.

Een aantal neurologen en filosofen heeft echter beargumenteerd dat verdachten wel degelijk verantwoordelijk zijn voor hun daden en dat zij deze verantwoordelijkheid niet kunnen afschuiven op hun brein.

- 2p **6** Geef een argumentatie waarmee deze neurologen en filosofen hun standpunt kunnen onderbouwen dat verdachten verantwoordelijk zijn voor hun daden.

Ga daarbij uit van de casus van Whitman en pas de definitie van 'vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid' toe.

Pim Haselager, onderzoeker aan *Het Donders Instituut voor Brein, Cognitie en Gedrag*, verzet zich ook tegen de opvatting dat de vrije wil een illusie is. De conclusies uit neurowetenschappelijke experimenten, zoals dat van Libet, staan volgens hem allerminst vast.

- 4p **7** Leg uit waarom sommige wetenschappers het idee van vrije wil verwerpen op grond van de experimenten van Libet.

Geef vervolgens aan welk punt van kritiek Dennett heeft op conclusies uit Libets experiment.

Geef tot slot ook twee redenen waarmee Haselager kan stellen dat de conclusies uit het experiment van Libet allerminst vast staan.

Haselager noemt zichzelf een materialist die weinig vertrouwen heeft in de betrouwbaarheid van onze introspectie.

Wat hem betreft toont onderzoek aan dat we vaak zomaar wat verzinnen om onze keuzes te verklaren of te rechtvaardigen. Dat de manier waarop wij onszelf in het dagelijks leven ervaren niet strookt met de wetenschappelijke benadering, wil volgens hem nog niet zeggen dat we dus helemaal geen vrije wil meer hebben.

We zijn volgens Haselager weliswaar niet vrij ten opzichte van onze hersenen, maar wel ten opzichte van onze omgeving. Hij schrijft hierover:

tekst 3

Vrij willen zijn ten opzichte van mijn hersenen vind ik trouwens ook als verlangen moeilijk te begrijpen. Waarom zou ik dat überhaupt *willen*? Wat zou ik met die vrijheid gaan doen dan? Keuzes maken die niet beïnvloed zijn door mijn levenservaringen en persoonlijkheidskenmerken? Maar hoe zou ik dan 'mijn' keuzes moeten maken? Wat zou ik dan wel gaan doen of willen, en op basis *waarvan*? En wie zou 'ik' dan eigenlijk *zijn* om die keuzes te maken? Wat ik wel goed begrijp (en uit ervaring uiteraard ken) is de latere gedachte dat ik iets anders had moeten kiezen. (...) Maar dergelijke inzichten worden ons nu juist mogelijk gemaakt door de hersenen, en ze geven ons het vermogen om daar iets mee te doen. Ze stellen ons in staat te bedenken dat we moeten veranderen. (...) We kunnen, met andere woorden, proberen onszelf vorm te geven. Dat is een vorm van vrijheid die (...) ons verschaft wordt door de hersenen.

naar: De vrije wil wordt mede mogelijk gemaakt door de hersenen, Haselager, 2013

Volgens Haselager maken hersenen de vrije wil als zelfverwerkelijking of zelfvorming mogelijk.

4p 8 Wat is volgens Haselager een vrije handeling?

Leg je antwoord uit voor elk van de vier aspecten van zelfverwerkelijking.

In het artikel *Vrijheid als zelfvorming. Een anti-individualistische visie op vrije wil, idealen en techniek* stelt hoogleraar filosofie Ciano Aydin dat voor- en tegenstanders van de vrije wil het vaak op één punt met elkaar eens zijn. Zij beschouwen het 'zelf' als een bewuste, vooraf bestaande en zelfstandige entiteit. Dit uitgangspunt geeft volgens hem blijk van een sterke beïnvloeding door het dualisme van Descartes. Dat maakt de positie van hersenwetenschappers als Dick Swaab volgens hem lastig:

tekst 4

Als wij ons brein zijn en ons brein bepaalt ons handelen, dan bepalen wij zelf ons handelen en zijn wij derhalve vrij. Dat is echter niet hoe hersenwetenschappers als Swaab en Lamme de relatie tussen hersenen en zelf begrijpen. Zij gaan ervan uit dat de hersenen het bewustzijn produceren en wij ons identificeren met dat bewustzijn. (...) Een gepaster titel voor Swaabs boek zou dan ook zijn: *Wij zijn ons onmachtige bewustzijn*.

bron: *Vrijheid als zelfvorming, Aydin, 2013*

- 2p 9 Beargumenteer met het epifenomenalisme dat Swaab zijn boek volgens Aydin beter *Wij zijn ons onmachtige bewustzijn* had kunnen noemen. Beargumenteer vervolgens waarom Swaab volgens Aydin nog denkt vanuit het dualisme van Descartes.

Meer dan honderd jaar geleden, in 1905, schreef de Amerikaanse filosoof Charles Peirce over de rol van de hersenen bij ons denken en onze identiteit:

tekst 5

Een psycholoog snijdt een kwab uit mijn hersenen (...) en zegt daarna, als blijkt dat ik mijzelf niet meer kan uitdrukken: "Kijk, je taalvermogen was gelokaliseerd in die kwab." Nogal wiedes; als hij mijn inktpot had gegapt, zou ik niet in staat zijn geweest om mijn discussie voort te zetten totdat ik een andere had gekregen. Ja, bepaalde gedachten zouden bij mij niet zijn opgekomen. Dus mijn discussievermogen is even sterk gelokaliseerd in mijn inktpot.

bron: *Vrijheid als zelfvorming, Aydin, 2013*

Aydin gebruikt dit citaat om uit te leggen dat onze identiteit volgens hem niet samenvalt met het bewustzijn, noch met de hersenen, noch met het lichaam.

Bovendien heb je niet van meet af aan een identiteit, maar ontwikkel je die door het uitoefenen van zelfcontrole. Daarom is het volgens Aydin niet de vraag of er een vrije wil bestaat, maar welke technieken en idealen een gemeenschap haar leden kan aanreiken om een coherent en vrij zelf te ontwikkelen.

Aydins opvattingen doen denken aan die van Taylor. Vrijheid en onvrijheid zijn volgens Aydin uitdrukkingen van de mate van lukken dan wel mislukken van zelfverwerkelijking, of zelfvorming.

- 3p 10 Leg de rol van zwakke evaluatie en de rol van sterke evaluatie bij vrije wil als zelfverwerkelijking uit.
Beargumenteer aan de hand van een afweging van deze twee vormen van evaluatie of jij het eens bent met Aydin dat vrijheid een uitdrukking is van de mate waarin zelfvorming lukt.

Opgave 3 Anna Karenina

In de beroemde Russische roman Anna Karenina van Leo Tolstoj uit 1877 spelen de thema's liefde, plicht en schuld een belangrijke rol.

Anna, de hoofdpersoon, is getrouwd met Aleksej. Anna is tevreden met haar rustige leven en denkt dat ze gelukkig is met haar man, totdat ze op een dag de soldaat Wronski ontmoet.

Wronski is op slag verliefd op Anna als hij haar ziet en probeert haar voor zich te winnen. Dit lukt maanden niet, omdat Anna zich verzet tegen zijn avances en haar eigen verliefdheid op hem. Op een avond heeft Wronski een gesprek met zijn nicht Betsy over zijn gevoelens voor Anna:

tekst 6

“Wat herinner ik me je spot nog goed!” vervolgde Betsy, die er een bijzonder genoeg in vond elk facet van deze hartstocht te volgen. “En wat is daarvan overgebleven? Je bent gevangen, beste jongen!”

“Ik begeer niet anders dan gevangen te zijn”, antwoordde Wronski met zijn rustige, goedmoedige glimlach. “Wanneer ik mij beklaag, is het alleen, omdat ik te weinig gevangen ben, om je de waarheid te zeggen.”

naar: Anna Karenina, Leo Tolstoj

Over vrijheid en gevangenschap schrijft de Schotse filosoof David Hume het volgende:

tekst 7

Onder vrijheid kunnen wij dus alleen verstaan de macht om een daad te stellen of niet te stellen overeenkomstig de beslissing van de wil; dat wil zeggen, als wij kiezen inactief te blijven, doen wij dat, en als wij kiezen tot actie over te gaan, dan kan dat ook. Welnu, deze hypothetische vrijheid bezit naar algemeen gevoelen iedereen, die geen gevangene in ketens is. Hier is dus geen aanleiding tot meningsverschil.

bron: Het menselijk inzicht, David Hume

Wronski in tekst 6 en Hume in tekst 7 geven beiden een omschrijving van vrijheid en gevangenschap.

2p 11 Zou Hume soldaat Wronski vrij noemen?

Beargumenteer je antwoord aan de hand van:

- de voorwaarde die Hume aan een handeling uit vrije wil stelt en tekst 6;
- Humes opvatting over het verband tussen vrijheid, noodzakelijkheid en oorzakelijkheid en tekst 7.

Anna is ook verliefd op Wronski, maar omdat zij getrouwd is en ook een zoon met haar man Aleksej heeft, vecht ze tegen haar gevoel voor Wronski. Het is voor haar moeilijk om te scheiden van haar man. Volgens het recht in negentiende eeuw Rusland werden kinderen aan hun vader toegewezen. Voor Anna zou dit betekenen dat ze vanwege de schande van de scheiding in een sociaal isolement zou komen, en dat ze haar zoon, die haar erg dierbaar is, niet meer zou mogen zien. In één passage zegt ze daarom tegen Wronski, dat ze zijn pogingen om haar voor zich te winnen schandelijk vindt:

tekst 8

“Ik wilde u zeggen”, vervolgde zij zonder hem aan te zien, “dat u zich schandelijk gedragen hebt, schandelijk, zeer schandelijk”.
Wronski antwoordde haar: “Dacht u dat ik dat niet wist? Maar wie is de oorzaak, dat ik zo gehandeld heb?”

naar: Anna Karenina, Leo Tolstoj

In de gelijknamige film uit 2012 komt dezelfde dialoog tussen Anna en Wronski voor. Maar de scriptschrijver heeft voor een ander woord gekozen dan voor het woord ‘oorzaak’:

tekst 9

Anna: “Ik dacht dat je manieren zouden zijn verbeterd sinds Moskou. Je gedroeg je daar schandelijk.”
Wronski: “En wie is daar verantwoordelijk voor?”

bron: Anna Karenina, Joe Wright/Tom Stoppard

Door ‘oorzaak’ met ‘verantwoordelijkheid’ te vertalen en ze daarmee op te vatten als inwisselbare begrippen, kiest de scriptschrijver positie in het debat over de vrije wil.

- 3p 12 Beargumenteer voor welke positie de scriptschrijver daarmee kiest: het libertarisme, het conditioneel compatibilisme of het harde determinisme. Beargumenteer vervolgens waarom de twee andere posities uitgesloten zijn aan de hand van de definities van die beide posities.

Anna probeert Wronski er vervolgens van te overtuigen dat het beter is haar niet meer te benaderen:

tekst 10

“Ik had u dit al lang willen zeggen, ging zij voort”, terwijl zij hem vastberaden aanzag en een gloeiend rood over haar gezicht trok, “en ik ben vandaag gekomen, omdat ik wist dat ik u hier zou ontmoeten. Ik ben gekomen om u te zeggen, dat dit uit moet zijn. Ik heb nooit voor iemand gebloed, maar u maakt, dat ik voortdurend een gevoel van schuld heb.”

“Wat wilt u van mij?” vroeg hij ernstig en eenvoudig.

“Ik wil dat u naar Moskou gaat” antwoordde zij.

“Dat wilt u niet”, zei hij.

Zij verzamelde al haar wilskracht om te zeggen wat zij zeggen moest; maar in plaats daarvan liet zij haar blik vol liefde op hem rusten en antwoordde niet.

“Ja, het is waar!” dacht hij verrukt. “En ik wanhoopte al en zag geen uitkomst meer. Het is waar! Zij heeft mij lief! Zij bekent het”.

naar: Anna Karenina, Leo Tolstoj

De filosoof Harry Frankfurt sluit in zijn theorie over de vrije wil aan bij Hume. Hoewel Frankfurt het voor een groot deel met Hume eens is, laten Anna's gevoelens zich beter analyseren door Frankfurts theorie, dan door die van Hume. Het is echter de vraag of het dilemma waarin Anna zich bevindt - door haar liefde die zij voor haar zoon voelt en de liefde die ze voor Wronski voelt - niet weer een probleem vormt voor de theorie van Frankfurt.

3p **13** Zijn Anna en Wronski vrij volgens Frankfurt?

Beargumenteer je antwoord voor Anna met behulp van tekst 10

Beargumenteer je antwoord voor Wronski met behulp van tekst 6.

Leg vervolgens uit waarom Frankfurt het dilemma waarin Anna zich bevindt geen probleem zou vinden voor zijn theorie.

Anna en Wronski krijgen uiteindelijk toch een verhouding. De filosoof Thomas Nagel schrijft in zijn artikel 'Moral Luck' over vier vormen van morele mazzel of pech. Nagel noemt in dit artikel Anna en Wronski als illustratie van moral luck ten aanzien van de gevolgen:

tekst 11

Tot slot zijn er gevallen van een beslissing in onzekere omstandigheden - een wijdverbreid verschijnsel in het openbare leven en in het privéleven.

Anna Karenina gaat er met Wronski vandoor, Gauguin laat zijn gezin in de steek, Chamberlain tekent het verdrag van München...

bron: Moral Luck, Thomas Nagel

Wanneer Wronski aan Anna voorlegt om het huwelijk met haar man te verbreken en met hem verder te gaan, reageert Anna als volgt:

tekst 12

“Best, laten we aannemen dat ik dat doe”, zei ze. “Weet je wat er dan gebeurt? Ik kan het je allemaal van tevoren vertellen.” En er kwam een boze glans in haar net nog zo zachte ogen.

“Aha, je houdt van een ander en je hebt een misdadige verhouding met hem?” (ze deed haar man na, en legde precies zoals hij het zou doen, een grote nadruk op het woord misdadig). “Ik heb je gewaarschuwd voor de gevolgen, in godsdienstig en in maatschappelijk opzicht en wat betreft het huiselijk leven. Je hebt niet naar me geluisterd. Nu kan ik niet dulden dat mijn naam onteerd wordt”.

“Nu goed, hij zal me op plechtige wijze helder en nauwkeurig uiteenzetten, dat hij met alle hem ten dienste staande middelen een schandaal zal voorkomen. En dan zal hij kalm en nauwgezet doen wat hij zegt.”

bron: Anna Karenina, Leo Tolstoj

Eén van de gevolgen is dat Anna haar zoon niet meer zal mogen zien als ze met Wronski verder gaat en dat ze uit de haar vertrouwde sociale kringen geweerd zal worden. Als ze er uiteindelijk toch met Wronski vandoor gaat, ziet ze haar zoon inderdaad niet meer, zoals zij voorvoelde.

Nagel geeft in ‘Moral Luck’ allerlei voorbeelden van morele mazzel of pech. Maar bij het noemen van Anna en Wronski als voorbeeld van moral luck ten aanzien van de gevolgen, kun je je afvragen of dit voorbeeld wel echt een onderbouwing is van Nagels eigen theorie.

2p 14 Beargumenteer aan de hand van tekst 11 en tekst 12 of jij het voorbeeld van Anna en Wronski een goed voorbeeld vindt van morele pech ten aanzien van de gevolgen.

Zo nee, geef dan aan wanneer het wel een goed voorbeeld zou kunnen zijn.

Zo ja, geef dan aan wanneer het geen goed voorbeeld meer zou zijn.

In tegenstelling tot Anna en Wronski speelt Aleksej, de oudere echtgenoot van Anna, een zeer traditionele rol in de liefdesgeschiedenis.

Aleksej ziet het doen van zijn plicht als de belangrijkste taak in zijn huwelijk met Anna. Of Anna van hem houdt of niet, of zij in gewetensnood is of niet gaat hem niet aan, vindt hij. Maar Aleksej vraagt **ook** van Anna haar plicht te doen.

Omgekeerd ziet Anna de liefde als de enige juiste reden van handelen. Als Wronski ook maar de indruk wekt voor haar iets uit plicht te doen, raakt zij in paniek over hun relatie.

Uiteindelijk wordt Anna zo ongelukkig door het missen van haar kind en het sociale isolement waarin ze terecht is gekomen door haar relatie met Wronski, dat ze geen uitweg meer ziet en een einde aan haar leven maakt.

Met haar dood lijkt de schrijver Tolstoj eerder te kiezen voor het gedachtegoed van Kant, dan voor dat van Hume. We kunnen namelijk in de totaal tegenovergestelde opvattingen van Anna en Aleksej over liefde en plicht het meningsverschil tussen Hume en Kant over vrijheid herkennen.

3p **15** Maakt volgens jou liefde vrij?

Geef hierop een beargumenteerd antwoord en betrek daarbij zowel Kants opvatting over de vrije wil als de uitspraak van Hume dat de rede de slaaf van de passies is.